

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ

ร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยส่วนที่รูปและนาม ซึ่งเป็นที่รวมแห่งกองทุกข์ทั้งหลาย ทุกข์ คือ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ มีความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น^๑ สิ่งเหล่านี้ คือ ทุกข์ ที่มาพร้อมกับรูปและนาม มีสภาพเปลี่ยนแปลงไม่สามารถคงอยู่กับที่ได้รูปหรือร่างกายนี้เป็นรังแห่งโรค เป็นฐานหรือที่ตั้งแห่งโรคย่อมจะเจ็บป่วยอย่างใดอย่างหนึ่งไม่มากก็น้อยเป็นธรรมดา^๒

พระพุทธเจ้าทรงจำแนกชนิดของโรคออกเป็น ๒ ชนิด คือ โรคทางกาย (กายิกโรค) และโรคทางใจ (เจตสิกโรค)^๓

๑. โรคทางกาย หมายถึง การเจ็บป่วยทางกาย เช่น ป่วยด้วยโรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคในกาย โรคศีรษะ โรคในช่องหู และโรคปาก เป็นต้น

๒. โรคทางใจ หมายถึง โรคที่เกิดทางใจ เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความอิจฉา ริษยา ความหึงหวง ความวิตกกังวล ความอเล่ห์อาวรณ์ และความคับแค้นใจ เป็นต้น

ในพระพุทธศาสนานั้นได้กล่าวไว้ว่า โรคทางกายเกิดจากดี (เครื่องใน) เสมหะ (เมือก) ลม ใช้สันนิบาต ฤดูแปรปรวน การบริหารไม่สม่ำเสมอ การใช้ความเพียรเกินกำลัง ผลของกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ^๔ ธาตุ ๔ ไม่สมดุล^๕ การไม่รู้ประมาณในการบริโภค^๖ การถูกสัมผัสจากเชื้อบุงและสัตว์เลื้อยคลาน^๗ การถูกทำร้ายและการมีอายุมาก ส่วนโรคทางใจเกิดจากรากเหง้าของกิเลสทั้งหลายมีอยู่ ๓ ประการ คือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง^๘

^๑ ชมรมกัลยาณธรรม, พระพุทธองค์ทรงเป็นนักวิทยาศาสตร์ของโลกและสาระสำคัญในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทขุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๘.

^๒ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘.

^๓ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗.

^๔ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๒๙-๑๓๑.

^๕ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑/๓๐๖-๓๐๗.

^๖ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๕/๑๓๔.

^๗ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๘.

^๘ ดุราละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙.

นอกจากการเกิดโรคดังกล่าวข้างต้นนั้น ในพระพุทธศาสนายังสามารถพิจารณามูลเหตุของการเกิดโรคได้จากหลักการของนิยาม ๕ ซึ่งเป็นหลักของความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอนของธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ ได้แก่^๙

๑. อุตุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะดิน น้ำ อากาศและฤดูกาล อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์ หากฤดูกาลเปลี่ยนแปลง เช่น หนาวมากร้อนมาก ก็มีผลทำให้เกิดโรค ความเจ็บป่วยได้ ถูกฝนก็ทำให้เกิดอาการไข้หวัด เป็นต้น

๒. พินนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุกรรม เป็นต้น โรคบางอย่างเกิดจากพันธุกรรม เช่น โรคเบาหวาน โรคความดันโลหิต เป็นต้น

๓. จิตตนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต หากจิตอยู่สถานะที่ไม่ปกติ อารมณ์หงุดหงิด แปรปรวนย่อมส่งผลถึงสุขภาพกาย หรืออาจจะเป็นโรคจิตเลยก็ได้

๔. กรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ โรคบางอย่างเกิดจากการกระทำของมนุษย์เอง เช่น อุบัติเหตุทำให้เกิดอาการอัมพาต การมีเพศสัมพันธ์สำส่อนทำให้เกิดโรคภูมิคุ้มกันบกพร่อง เป็นต้น

๕. ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันแห่งสิ่งทั้งหลาย เช่น การอดหลับอดนอนทำงานต่อกันหลายชั่วโมง หลายวันอาจทำให้เกิดอาการเป็นลมหมดสติได้ เป็นต้น^๙

นอกจากนิยาม ๕ นี้แล้ว พระพุทธเจ้ายังได้กล่าวถึง การบริโภคที่เกินประมาณ เกิดความพอดีที่ร่างกายควรจะได้รับก็ทำให้เกิดโรคลำไส้เจ็บได้อีกด้วย ในทำนองกลับกันการควบคุมการบริโภคอาหารที่มีประมาณที่พอดีและถูกต้อง เหมาะสมตามความต้องการของร่างกายก็เป็นแนวทางของการรักษาโรคด้วยเช่นกัน ดังพุทธดำรัสว่า

เราฉันอาหารมือเดียว เราเมื่อฉันอาหารมือเดียว ย่อมรู้สีกว่ามีอาหารน้อย มีความลำบาก กายน้อย มีความเบา กาย มีกำลัง และอยู่อย่างผาสุกมาเถิด แม้พวกเธอก็จงฉันอาหารมือเดียว แม้เธอทั้งหลายเมื่อฉันอาหารมือเดียวจักรู้สีกว่ามีอาหารน้อย มีความลำบาก กายน้อย มีความเบา กาย มีกำลัง และอยู่อย่างผาสุก^{๑๐}

จะเห็นได้ว่า โรคนั้นเกิดกับมนุษย์เป็นปกติธรรมดาเพราะเป็นกฎของธรรมชาติ และเป็นสังขธรรมของสังขาร พระพุทธศาสนาให้ทัศนะไว้ว่าความเจ็บป่วยหรือความไม่สบายกายนั้นเป็นความทุกข์ เพราะมีโรคแล้วย่อมทำให้ได้รับทุกข์เวทนา เจ็บปวดทรมาน ไม่สามารถทำชีวิตให้ปกติได้ ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษาต่างๆ บางคนถึงกับไม่สามารถทำงานได้ตลอดชีวิตคนที่ไม่มีโรคลำไส้เจ็บจึงเสมือนได้ลาภอันประเสริฐ ดังมีพระพุทธสุภาษิตบทหนึ่ง กล่าวไว้ว่า “อโรคยา ปรมาลาภา” “ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ”^{๑๑} คือ ถึงแม้จะมีทรัพย์สิน เงิน ทอง ลาภยศ อำนาจแค่ไหนก็ไม่เท่าการไม่

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๙. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒๓.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๕/๒๓๖.

^{๑๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

มีโรค เพราะการไม่มีโรคพยาธิต่างๆ มาเบียดเบียนในชีวิต ก็ย่อมทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างมีความสุข

อย่างไรก็ตามพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ว่าความมีโรคเป็นเรื่องปกติ มีพุทธสุภาษิตรับรองไว้ว่า “พยาธิธมโมมหิ พยาธิ อนตฺโต” “เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จะล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปไม่ได้”^{๑๒} ในสมัยพุทธกาลมีพระสาวกที่เป็นโรค ได้รับความทุกข์ทรมาน ตัวอย่างพระสาวกท่านหนึ่งมีพระนามว่าพระพระปิลินทวัจฉะ ท่านเกิดอาพาธเป็นโรคลมตามอวัยวะร่างกาย พระพุทธเจ้าได้แนะนำวิธีการรักษาโดยกระโจมรมเหงื่อและการรมด้วยใบไม้^{๑๓} ซึ่งเป็นพุทธวิธีการรักษาในสมัยนั้น ในคิริมานนทสูตรพระคิริมานนทได้รับทุกข์เวทนาจากความเจ็บป่วยเป็นอันมาก ขอพระอานนท์ไปบอกแก่พระพุทธเจ้าเพื่อให้แนวทางระงับความเจ็บปวด พระอานนท์เมื่อนำไปแจ้งแก่พระพุทธเจ้าแล้ว พระพุทธเจ้าทรงบอกสัญญา ๑๐ ประการ ให้พระอานนท์นำไปแจ้งแก่พระคิริมานนท สัญญา ๑๐ ประการได้แก่

๑. อนิจจสัญญา
๒. อนัตตสัญญา
๓. อสุภสัญญา
๔. อาทีนวสัญญา
๕. ปหานสัญญา
๖. วิราคสัญญา
๗. นิโรธสัญญา
๘. สัพพโลเกอนภิตสัญญา
๙. สัพพสังขารesu อนิจจสัญญา
๑๐. อานาปานสติ

เมื่อพระคิริมานนทได้ฟังสัญญา ๑๐ ประการแล้วความเจ็บปวดจากโรคก็หายไปและได้บรรลุอรหัตผลเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา^{๑๔}

จะเห็นได้ว่าในพระพุทธศาสนานั้นมีการกล่าวถึงสภาวะของโรค สาเหตุของการเกิดโรค และแนวทางการรักษาโรคไว้อย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะในหลักนิยาม ๕ ประการ สามารถนำมาวิเคราะห์ถึงสาเหตุของโรคและกระบวนการรักษาโรคโดยธรรมชาติ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อการประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ในปัจจุบัน

^{๑๒} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙.

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๗/๕๖.

^{๑๔} ดุรายละเหียดใน อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๒๘.

๑.๒ คำถามวิจัย

- ๑.๒.๑ คำสอนเกี่ยวกับโรคในพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นอย่างไร
- ๑.๒.๒ คำสอนเรื่องการรักษาโรคที่ปรากฏในพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นอย่างไร
- ๑.๒.๓ คำสอนเรื่องการรักษาโรคในพระพุทธศาสนาสามารถประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องโรคในพระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องการรักษาโรคที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๓ เพื่อประยุกต์คำสอนเรื่องการรักษาโรคในพระพุทธศาสนาสำหรับใช้ในชีวิตประจำวัน

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยทำการรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และรวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) จากหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งในภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ โดยมีขอบเขตการทำวิจัยดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านข้อมูล

ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ และจากเอกสารชั้นรอง (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๒ ตลอดจนงานเขียนของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา และนักการศึกษา ข้อมูลจากฐานข้อมูลสำเร็จรูป (CD-ROM) เครือข่ายสารสนเทศ (Internet) สารานุกรม (Encyclopedia) คัมภีร์และตำราทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงเรื่องแนวความคิดการรักษาโรคที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

- คำสอนเกี่ยวกับโรคในพระพุทธศาสนา
- คำสอนการรักษาโรคในพระพุทธศาสนา
- การประยุกต์แนวความคิดการรักษาโรคในพระพุทธศาสนาเพื่อสำหรับใช้ในชีวิตประจำวัน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

โรค หมายถึง ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ การเจ็บป่วย สิ่งเสียดแทงโรคพาธ อาพาธพยาธิ เป็นต้น

การรักษาโรค หมายถึง การกำจัดโรค การทำให้อาการเจ็บป่วย ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ นั้นบรรเทาลงหรือหายไป

การประยุกต์ หมายถึง การนำหลักคำสอนเกี่ยวกับเรื่องการรักษาโรคตามแนวทางที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาให้เข้ากับการวิถีการดำรงชีวิตประจำวัน

พระพุทธศาสนา หมายถึง พระพุทธศาสนาเถรวาท ในงานวิจัยนี้มุ่งศึกษาเฉพาะในคัมภีร์ทางฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารทางพระพุทธศาสนาและงานวิจัยโดยตรงเกี่ยวกับโรคที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา พอสรุปได้ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ หนังสือ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์หนังสือเล่มนี้ได้รวมคำบรรยายในโอกาสต่างๆไว้หลายเรื่องซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการแพทย์แนวพุทธได้เปรียบพระพุทธรเจ้าเป็นหมอนี่ให้การรักษาโรคทางใจให้คนพ้นจากกิเลสซึ่งเป็นเชื้อโรคการใช้วิธีการรักษาโรคอย่างอริยสัจ ๔ ความสัมพันธ์ของกายและจิตเป็นสาเหตุให้เกิดโรคและให้หายจากโรคคนในสังคมปัจจุบันมักจะมี ความเครียดในการเป็นอยู่และการประกอบอาชีพโพชนงค์๗เป็นหมวดธรรมที่ใช้ระงับความเครียดได้ดี และสามารถรักษาโรคได้อีกด้วย^{๑๕}

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ กล่าวว่า การแพทย์แผนโบราณหรือการแพทย์แผนไทยเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตคนไทยมานับพันปีวิถีชีวิตชาวพุทธเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นเริ่มตั้งแต่การเกิดแก่เจ็บ ตายการแพทย์แผนไทยยึดหลักการทางพระพุทธศาสนาว่าความเจ็บป่วยมิได้มองแค่เชื้อโรค แต่มีสาเหตุมาจากสมุฏฐานสี่ประการคือดินน้ำลมไฟ^{๑๖}

สมพร บุชราทิจ ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธวิธีจิตบำบัดว่าเป็นการรักษาโดยอิงมนุษยวิทยา (Humanistic Approach) เกี่ยวกับปรัชญาการคิดอย่างมีเหตุผลและพระพุทธศาสนาจัดอยู่ในประเภทนี้สรุปได้ความว่า การนำพระพุทธศาสนาใช้ในการทำจิตบำบัดทำได้ ๒ ทางคือ ๑) การศึกษาปฏิบัติธรรมโดยตรง มีเป้าหมายคือการบรรลุธรรมเข้าถึงภาวะที่จิตสงบสิ้นทุกข์ และ ๒) การนำหลักพระพุทธศาสนาประยุกต์ใช้ ดังนั้น เป้าหมายของการรักษา (การปฏิบัติธรรม) คือ การค้นหามืออะไรตกค้างอยู่ในใจบ้าง ขจัดสิ่งตกค้างอันเป็นสิ่งปนเปื้อนออกไปจากใจ เมื่อจิตใจสะอาดมี

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๗).

^{๑๖} เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ, การแพทย์แผนไทยการแพทย์แบบองค์รวม, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

สิ่งปนเปื้อนน้อยลงเท่าใด การรับรู้โลกการรู้จักชีวิตก็จะเป็นจริงมากขึ้น สิ่งเร้าต่างๆ ที่เคยทำให้จิตใจว้าวุ่น ไม่สงบ ก็ไม่มีอิทธิพลอีกต่อไป เป็นใจที่สงบเอิบอิ่ม รู้จักโลกรู้จักชีวิตตามที่เป็นอย่างจริงและมีสุขภาพจิตสมบูรณ์^{๑๗}

วิโรจน์ นาคชาตรี กล่าวถึงวิธีการรักษาโรคในพระไตรปิฎกว่าวิธีการรักษาโรคแบ่งออกเป็น ๔ วิธี คือ การรักษาโรคด้วยสมุนไพร เทคนิค พุทมนต์ และการบำเพ็ญเพียรทางจิต^{๑๘}

โคเฮนและวิลส์ (Cohen, S., & Wills, T.A., 1985) ได้กล่าวว่าการสนับสนุนทางสังคมมีความสัมพันธ์กับสุขภาพและความเจ็บป่วยด้านร่างกายและจิตใจบุคคลที่ขาดการสนับสนุนทางสังคมจะมีสุขภาพจิตที่ไม่ดี เช่น เกิดความวิตกกังวล ซึมเศร้า ภาวะสุขภาพจิตที่ไม่ดีจะมีผลต่อสุขภาพด้านร่างกายโดย มีผลโดยตรงต่อกระบวนการทางสรีรวิทยา ซึ่งจะส่งผลให้บุคคลมีโอกาสเกิดโรคได้ง่าย หรือมีพฤติกรรมที่เสี่ยงทำให้เกิดโรคและเสียชีวิตได้มากขึ้น ซึ่งสามารถอธิบายกลไกการสนับสนุนทางสังคมต่อภาวะสุขภาพของมนุษย์ไว้ ๒ ประเด็น คือ

๑. การสนับสนุนทางสังคมจะทำให้บุคคลมีประสบการณ์ที่ดีเกิดความมั่นคงในชีวิตและรู้สึกถึงคุณค่าของตนเอง ซึ่งส่งผลต่อการทำงานของระบบประสาทและต่อมไร้ท่อหรือระบบภูมิคุ้มกันโรค นอกจากนี้การมีส่วนร่วมในสังคมยังช่วยให้บุคคลปรับตัวต่อปัญหาได้ดีขึ้น

๒. เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดภาวะความเครียดบุคคลจะมีการปรับตัวต่อภาวะความเครียดตามขั้นตอนของกระบวนการปรับตัว การสนับสนุนทางสังคมจะช่วยบรรเทาความเครียดในขั้นตอนของการประเมินความเครียดโดยจะป้องกันไม่ให้เกิดความรู้สึกว่าตนเองหมดหนทางช่วยเหลือและรู้สึกลำบากใจในบุคคลที่มีความเครียดการสนับสนุนทางสังคมจะช่วยให้บุคคลมีการประเมินความเครียดใหม่และช่วยยับยั้งพฤติกรรมปรับตัวที่ไม่ดีหรือช่วยส่งเสริมให้บุคคลสามารถปรับตัวได้^{๑๙}

พุทธทาสภิกขุ ได้นำหลักพุทธวิธีว่าด้วยหลักธรรมของธรรมชาติหรือธรรมมาประยุกต์ใช้ในยามที่ท่านเจ็บป่วย ดังจะได้ยินจากคำปรารภเรื่องความเจ็บป่วยของท่านตอนหนึ่งว่า “อาตมาก็คิดว่าถ้าถือเป็นหลักแต่ไหนแต่ไรแล้ว ให้ธรรมชาติรักษา ธรรมชาติรักษา คุณหมอช่วยผดุงชีวิตไปได้ไม่ให้ตายเสียก่อนแล้วธรรมชาติก็รักษาโรคต่างๆ ได้เอง ที่นี้ เราจะศึกษาตัวความเจ็บตัวความตายตัวความทุกข์ให้มันชัดเจนยิ่งขึ้นไม่สบายทุกข์ที่ก็ฉลาดทุกข์”^{๒๐}

พระมงคลสุทธีคุณ กล่าวว่าเรื่องคุณธรรมอันเป็นเครื่องประดับของแพทย์ และการศึกษาเรื่องจรรยาบรรณของแพทย์ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าหมอชีวกโกมารภัจ เป็นแพทย์ที่มีความเป็นแพทย์

^{๑๗} สมพร บุขราทิจ, **พุทธวิธีจิตบำบัด**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๔๒).

^{๑๘} วิโรจน์ นาคชาตรี, “การรักษาโรคในพระไตรปิฎก”, **รามคำแหง**, ปีที่ ๒๔ ฉบับมนุษยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓).

^{๑๙} Cohen, S., & Wills, T.A., **Stress, social support, and buffering hypothesis**, (Psychological Bulletin, 89, 1985).

^{๒๐} มูลนิธิโกมลคีมทอง, **ธัมมานุสติเจตนารมณ์ยามอาพาธของท่านพุทธทาสภิกขุ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๐).

ที่ดีที่สุดท่านหนึ่งในยุคสมัยนั้น และยังได้เป็นแบบแผนแก่แพทย์ทั้งแผนโบราณและแผนปัจจุบันในสมัยต่อมาด้วย^{๒๑}

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ศศิธร เขมาภิรตัน ศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับการแพทย์แผนไทยพบว่า พระพุทธศาสนาแบ่งโรคเป็น๒ประเภทคือโรคทางกายและโรคทางใจการแก้ปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วยมี๒แนวทางคือการป้องกันและการรักษา

(๑) การป้องกัน : พระพุทธองค์ทรงใช้หลักปฏิบัติในการดูแลรักษาสุขภาพทั้งทางกายและทางใจอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำ

(๒) การรักษา : พระพุทธศาสนากล่าวถึงการรักษาโรคทางกายวิธีได้แก่การรักษาทางการแพทย์การใช้ธรรมบำบัดการรักษาด้วยพุทธานุภาพส่วนการรักษาโรคทางใจวิธีได้แก่การพิจารณาหาเหตุผลคุณโทษการเจริญวิปัสสนากรรมฐานและการคบถ้อยมิตร นอกจากนี้ยังพบว่า พุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทยเมื่อนำมาเปรียบเทียบกันแล้ว มีทั้งความเหมือนกันและความต่างกัน ข้อที่เหมือนกัน ได้แก่ หลักธาตุ ๔ คือ ร่างกายประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ, ความไม่สมดุลของธาตุทำให้เกิดโรค, มีโรค การตรวจโรค และการวินิจฉัยโรค, มีการใช้ยาสมุนไพร การสร้างภูมิคุ้มกันป้องกันโรค และมีจรรยาแพทย์เหมือนกัน ส่วนข้อที่แตกต่างกัน ได้แก่ พระพุทธศาสนากล่าวว่ากิเลสเป็นตัวทำให้เกิดโรคทางจิตใจ, โรคเกิดจากกรรมในอดีตชาติ, การบำบัดด้วยพระธรรมโอสธและพุทธานุภาพส่วนการแพทย์แผนไทยไม่ได้กล่าวถึง^{๒๒}

พระอธิการไพศาล กิตติภทฺโท ศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธปรัชญาในการบำรุงรักษาจิตผู้ป่วยพบว่า การบำบัดรักษาต้องดำเนินคู่กันไปทั้งด้านร่างกายและจิตใจการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพผู้ป่วยด้านจิตใจเป็นวิถีสานที่เหตุผลทางวิทยาศาสตร์รองรับส่งผลให้โรคทางกายหายได้ไวหรือไม่ลูกหลานพุทธศาสนาใช้หลักสัจธรรมคือการดูแลสุขภาพชีวิตตามธรรมชาติและหลักจริยธรรมคือการกระทำที่ถูกต้องเป็นประโยชน์ต่อคนไข้อย่างแท้จริง^{๒๓}

อุทัยวรรณ เลาประเสริฐสุข ศึกษาพุทธวิธีบรรเทาทุกข์ยามเจ็บป่วยพบว่าพระพุทธเจ้าทรงมีแนวทางในการแก้ปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วย๒แนวทางใหญ่ๆคือ

๑) การป้องกันวิธีการป้องกันสุขภาพที่พระพุทธเจ้าทรงใช้พบว่า ทรงมีหลักปฏิบัติต่างๆ ในการดูแลสุขภาพอนามัยอย่างครบถ้วนทั้งทางด้านกายภาพและจิตภาพ ที่มุ่งเน้นการปฏิบัติ

^{๒๑} พระมงคลสุทฺธิคุณ (ลำไย ปิยวณฺโณ), “แพทยาลังการ”, ในหนังสือ เนื่องในงานฉลองสมณศักดิ์เจริญอายุครบ ๗๒ ปี, (กรุงเทพมหานคร: เพาเวอร์ พรินท์, ๒๕๔๐).

^{๒๒} ศศิธร เขมาภิรตัน, “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับการแพทย์แผนไทย, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

^{๒๓} พระอธิการไพศาล กิตติภทฺโท, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องการประยุกต์ใช้พุทธปรัชญาในการบำรุงรักษาจิตผู้ป่วย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

ควบคู่กันไปอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำทุกวัน เพื่อเป็นการเสริมสร้างสุขภาพอนามัยทางกายและสุขภาพทางจิตให้แข็งแรงสมบูรณ์ ซึ่งนับว่าเป็นวิธีที่จะป้องกันโรคต่างๆ ไปได้ในช่วงระยะหนึ่ง

๒) การรักษาโรค วิธีการรักษาโรคที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้พบว่ามีอยู่ ๒ วิธี คือ

๒.๑) การรักษาโรคด้วยกรรมวิธีตามแบบทั่วไปพบว่า เป็นการใช้กรรมวิธีทางการแพทย์แบบต่างๆ ไปที่สังคมในยุคนั้นมี เช่นการใช้ยาสมุนไพร การใช้อาหาร การใช้ความร้อน การผ่าตัดและการพักผ่อน เป็นต้น แต่กรณีของพระภิกษุสงฆ์ ทรงจำกัดขอบเขต เช่น ห้ามภิกษุฉันยาที่เจือด้วยน้ำเมาเกินขนาด และห้ามภิกษุผ่าตัดริดสีดวงทวาร เป็นต้น

๒.๒) การรักษาโรคด้วยพระธรรมโอสธ พบว่า พระพุทธเจ้าทรงนำเอาหลักธรรมชั้นสูงหมวดต่างๆ ที่ทรงใช้ในการตรัสรู้มาบำบัดโรค เช่น ธรรมที่มีชื่อว่า “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” โดยนำเอาผลพลอยได้จากการตรัสรู้ไปรักษาโรคทางกายและทางใจ และสามารถรักษาโรคให้หายได้^{๒๔}

จิราลักษณ์ จงสถิตมันน์ ศึกษาการรักษาผู้ติดเชื้อเอดส์ด้วยการปฏิบัติธรรม: ศึกษาเฉพาะกรณีวัดดอยเก็ง จังหวัดแม่ฮ่องสอน การศึกษาพบว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถทำให้ผลทางร่างกายเจ็บป่วยทุเลาลงหรือบางรายมีอาการเบื่ออาหาร อ่อนเพลีย งูสวัด ต่อมาน้ำเหลืองโต และท้องเสีย ทำให้อาการโรคแทรกซ้อนดังกล่าวหายไป ผลทางด้านจิตใจ ผู้ป่วยเกิดความสบายใจ มีมโนธรรม อยู่ในศีลมากขึ้น ส่วนผลทางด้านสังคมตลอดเวลา ๗ วัน ในจำนวน ๕๐ คน ความสัมพันธ์ทางครอบครัวดี รักสันโดษมากกว่าเดิม และในด้านอนาคตทุกคนมีศักยภาพดำเนินชีวิตอย่างปล่อยวาง ปลงในระดับต่างๆ กัน^{๒๕}

เกศนี ลิ้มบุญสืบสาย ได้วิจัยการศึกษาวิเคราะห์บทบาทของหมอชีวกโกมารภัจที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สรุปว่า หมอชีวกโกมารภัจ เป็นผู้ได้รับความไว้วางพระทัยจากพระเจ้าพิมพิสารให้เป็นแพทย์หลวงถวายการรักษาพระองค์ ให้การรักษาข้าราชการสำนัก ถวายการรักษาพยาบาลพระภิกษุสงฆ์ที่อาพาธ และยังได้รับการยกย่องว่าเป็นคนดี มีความกตัญญูทุกเวที มีสติปัญญา ความเพียร เอาใจใส่ต่อคนไข้และส่วนรวม นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ที่มีศีลธรรมจริยธรรมความเป็นแพทย์ที่สมบูรณ์^{๒๖}

พระมหาภาณุวิชญ์ ปญญาบโชโต (บุญคอย) ศึกษาเรื่องพุทธวิธีรักษาบำบัดโรคทางใจ จากการศึกษาพบว่า หลักพุทธธรรมที่ถูกนำมาใช้ในการบำบัดรักษาโรคทางใจนั้น ส่วนใหญ่เป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาที่นำไปใช้เพื่อคลายจากความยึดมั่นถือมั่นและนำไปสู่การลุ่มรรคผลนิพพาน โดยเฉพาะหมวดธรรมที่รู้จักกันที่ไดแก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ สัณญญา ๑๐ ไตรลักษณ์ พระ

^{๒๔} อุทัยวรรณ เลาประเสริฐสุข, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธวิธีบรรเทาทุกข์ยามเจ็บป่วย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๒๕} จิราลักษณ์ จงสถิตมันน์, “การรักษาผู้ติดเชื้อเอดส์ด้วยการปฏิบัติธรรม: ศึกษาเฉพาะกรณีวัดดอยเก็ง อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน”, **รายงานการวิจัย**, (คณะสังคมศาสตร์: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๘).

^{๒๖} เกศนี ลิ้มบุญสืบสาย, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของหมอชีวกโกมารภัจที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

รัตนตรัย อนัตตา และหลักธรรม เป็นต้น และยังสามารถนำมาประยุกต์เข้ากับการแพทย์สมัยใหม่ได้เป็นอย่างดีโดยยึดหลัก ๓ ประการ คือ

๑) ยึดหลักพระธรรมวินัย เป็นวิธีการรักษาตามที่ปรากฏในพระธรรมวินัย ด้วยการใช้สมุนไพรโบราณใช้กับกับการแพทย์สมัยใหม่ในการรักษา

๒) ยึดหลักเกณฑ์ของธรรมชาติ เป็นวิธีการบำบัดรักษาด้วยวิธีการไม่ฝืนกฎธรรมชาติ เช่น เมื่อรู้ว่าโรคนั้นรักษาไม่หายก็จะไม่ฝืนรักษา แต่จะปล่อยให้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ โดยมองว่าความตายใครก็หนีไม่พ้น ล้วนต้องเจอกันทุกคน

๓) การยึดหลักธรรม หรือธรรมโอสธ เป็นวิธีการรักษาด้วยการนำหลักธรรมมาใช้ในการบำบัดรักษาเยียวยาผู้ป่วย เช่น โขขณัม ๗ สัณญญา ๑๐ ประการ หลักความไม่ประมาท หลักของการปฏิบัติ และการให้ผู้ป่วยมีดี เพื่อให้ผู้ป่วยเกิดกำลังใจต่อสู้กับโรคร้ายต่างๆ และเป็นการเตรียมความพร้อมให้กับผู้ป่วยอีกด้วย

ประภัสสร กิมสุวรรณวงศ์ ได้ศึกษาการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของผู้สูงอายุตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนาสภาพการดำเนินชีวิตและการดูแลตนเองของผู้สูงอายุในปัจจุบัน ปัญหาของผู้สูงอายุที่เด่นชัด คือ ปัญหาด้านสุขภาพและปัญหาด้านเศรษฐกิจประเด็นปัญหาทั้งสองอย่างล้วนส่งผลก่อให้เกิดปัญหาทางด้านสังคมตามมาพัฒนาการแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม พบว่าการที่จะดูแลสุขภาพให้ครอบคลุมแบบองค์รวมได้นั้นการควบคุมร่างกายและจิตใจ สังคมและสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งโดยแนวคิดทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงองค์รวมในการดำเนินชีวิตที่ประกอบด้วย ๓ ด้าน คือ ด้านความสัมพันธ์กับสังคมและสิ่งแวดล้อมด้านภาวะจิตและด้านปัญญา องค์รวม ๓ ด้านดังกล่าวจึงมีชื่อว่า ไตรสิกขาสำหรับการประยุกต์แนวคิดทางพระพุทธศาสนากับการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของผู้สูงอายุสู่การดำเนินชีวิตที่ดีงามได้นั้น หลักไตรสิกขาเป็นหลักการ ถูกนำไปใช้พัฒนาในด้าน ๔ ด้าน คือ หลักภาวนา ๔ โดยบุคคลที่ประยุกต์หลักภาวนา ๔ ไปใช้ในชีวิตประจำวัน ผลลัพธ์จากการพัฒนาทั้ง ๔ ด้าน คือความสุข เพราะเป็นการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมอย่างแท้จริง^{๒๗}

สรณีย์ สายศร ได้ศึกษาการศึกษาเชิงวิเคราะห้แนวทางการป้องกันและแก้ปัญหาภาวะความเจ็บป่วยในเชิงบูรณาการแนวพุทธ : ศึกษากรณีโรคมะเร็ง ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดของหลักการวิธีการป้องกันและบำบัดรักษาโรคมะเร็งของการแพทย์ทางเลือกแบบบูรณาการกับหลักพุทธธรรมและพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพเพื่อป้องกันแก้ปัญหาภาวะความเจ็บป่วยมีทัศนะที่สอดคล้องกันในหลายๆ ประเด็นไม่ว่าจะเป็นทัศนะเรื่ององค์รวมการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม ทัศนะเรื่องสุขภาพความเจ็บป่วยแนวทางวิธีการป้องกันและแก้ปัญหาภาวะความเจ็บป่วย เป็นต้นแนวทางข้างต้นนั้นสามารถนำมาบูรณาการหรือสังเคราะห์เข้าด้วยกันจนเกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ คือ “การแพทย์แบบบูรณาการแนวพุทธ” ซึ่งมีหลักและวิธีการปฏิบัติที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพให้ดีขึ้น ทั้งทางร่างกายและจิตใจและสามารถช่วยในการป้องกันและแก้ปัญหาภาวะ

^{๒๗} ประภัสสร กิมสุวรรณวงศ์, “การดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของผู้สูงอายุตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา”, MFU CONNEXION, (ม.ป.พ., ม.ป.ป.).

ความเจ็บป่วยจากโรคมะเร็งได้จริง รวมทั้งยังช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติมีคุณภาพชีวิตที่ดีและมีความสุข สดใสทั้งทางร่างกายและจิตใจได้อย่างแท้จริงและยั่งยืนด้วยนั่นเอง^{๒๘}

พระธรรมโมลี ได้ศึกษาวิถีชีวิตพฤติกรรมสุขภาพและการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของ พระสงฆ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผลการศึกษาพบว่าแนวคิดตามหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ถือว่าสุขภาวะหรือสุขภาพหมายถึงความสุขสมบูรณ์ของชีวิตในทางร่างกาย (กายิกสุข) และทางจิตใจ (เจตสิกสุข) โดยองค์ประกอบเหล่านี้แยกเป็น ๔ ด้าน คือ ด้านร่างกาย จิตใจ ศีล (สังคมและ สิ่งแวดล้อม) และปัญญา โดยการที่ชีวิตของมนุษย์จะเกิดความสุขได้นั้นมิติทั้ง ๔ ด้านนี้จะต้อง ประสานเป็นหนึ่งเดียวกัน^{๒๙}

พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต ได้ศึกษาการพัฒนาารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของ พระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่นโดยเน้นการมีส่วนร่วมของเครือข่าย พบว่า การพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่นโดยอาศัยการมีส่วนร่วมของเครือข่ายมีการบูรณาการ แนวคิดการดูแลสุขภาพองค์รวมตามหลักการพระพุทธศาสนาเข้ากับหลักการดูแลสุขภาพของ กระทรวงสาธารณสุข พร้อมทั้งนำสถานการณ์สภาพปัญหาความต้องการด้านสุขภาพของพระสงฆ์ ก่อนการพัฒนาผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เพื่อพัฒนารูปแบบการดูแลสุขภาพ องค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัดขอนแก่น โดยการมีส่วนร่วมของภาคีเครือข่ายได้แนวทางการดูแลสุขภาพตามระบบการสาธารณสุขว่าสถานบริการสาธารณสุขได้แบ่งการดูแลออกเป็น ๔ ด้าน คือ ๑. ด้านการส่งเสริม ๒. การป้องกัน ๓. การรักษา และ ๔. การฟื้นฟูสภาพ โดยทั้งหมดอยู่ในหลักการของการดูแลสุขภาพองค์รวมและมีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของภาคีเครือข่ายในการดำเนินงานมีผลการ ดำเนินงานการจัดระบบบริการสุขภาพในด้านต่างๆ ให้สอดคล้องเหมาะสมกับบริบทของพระสงฆ์ได้ แก้ปัญหาในส่วนขาดและความต้องการของพระสงฆ์ภายหลังจากที่ได้ดำเนินการตามแผน กระบวนการวิจัยแล้วทั้งเวลา๖เดือนจึงได้ทำการประเมินพฤติกรรมสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ พบว่ามีคะแนนเฉลี่ยเพิ่มขึ้นจากการดำเนินการจัดระบบบริการสุขภาพในทุกมิติ^{๓๐}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าได้มีการศึกษาเกี่ยวกับการรักษาโรค ในพระพุทธศาสนา และพุทธพิธีบำบัตอยู่พอสมควร แต่ยังไม่พบว่ามีการศึกษาหรือการเสนอแนวคิด เรื่อง โรคที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา จึงจะได้ทำการศึกษาวิจัยให้ละเอียดในประเด็นต่อไป

^{๒๘} สรณีย์ สายสร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวทางการป้องกันและแก้ปัญหาภาวะความเจ็บป่วยในเชิง บูรณาการแนวพุทธ: ศึกษากรณีโรคมะเร็ง”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘).

^{๒๙} พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุโท), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิถีชีวิตพฤติกรรมสุขภาพและการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมของพระสงฆ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑).

^{๓๐} พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต, “การพัฒนาารูปแบบการดูแลสุขภาพองค์รวมของพระสงฆ์ในจังหวัด ขอนแก่นโดยเน้นการมีส่วนร่วมของเครือข่าย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗).

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เอกสารหลักที่ใช้คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ซึ่งมีวิธีการดำเนินการวิจัยตามกรอบของการศึกษา ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก รวมถึงอรรถกถาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการรักษาโรคที่ปรากฏในพระพุทธานุสา ทั้งด้านความหมาย รูปแบบ และลักษณะ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารและตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือส่วนที่เป็นงานนิพนธ์ต่างๆ ไป รวมทั้งเอกสาร งานวิจัย บทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้

๑.๗.๓ นำข้อมูลทั้งหมดมาศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และเขียนงานวิจัยตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ แล้วปรับปรุงแก้ไขเพื่อความถูกต้อง

๑.๗.๔ เสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล และนำเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบความรู้เรื่องโรคในพระพุทธานุสา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบเรื่องการรักษาโรคที่ปรากฏในพระพุทธานุสา

๑.๘.๓ ทำให้ได้แนวทางประยุกต์การรักษาโรคในพระพุทธานุสาเพื่อใช้ในการชีวิตประจำวัน